

Elm və sənət məclisi**ETNOGENEZİS VƏ
AZƏRBAYCAN TARİXÇİLİYİ**

2007-ci il aprelin 3-də Xəzər Universitəsində fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 9-cu toplantısı oldu.

Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyərli "Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi" mövzusunda məruzə etdi. Mövzunun müzakirəsində tanınmış mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı

**ELMİ MÜBAHİSƏLƏRƏ
YOL AÇAN SAHƏ**

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Xoş gördük hamınızı, əziz dostlar!

Bu bizim "Elm və sənət məclisi"mizin 9-cu toplantısıdır. Qərara almışıq ki, növbəti onuncu məclisdən sonra bütün məclislərin materiallarını bir kitab kimi çap edək.

Bugünkü mövzumuz "Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi" adlanır. Bu mövzu kifayət qədər populyar, ilk baxışdan rahat başa düşüləndir. Əslində çox böyük fikir ayrılıqlarına və

elmi mübahisələrə yol açan bir sahədir. Bugünkü elmi düşüncə, müasir elm Avropada formalaşdığı üçün bu etnogenez məsələləri (millət və millətçilik nədir, milli kimlik nədir?) Avropada (və Şimali Amerikada) bir elm sahəsi kimi daha çox inkişaf edib.

XVIII əsrdə tarixçilər, filosoflar bu barədə düşünürdülər, amma bu sahə əsasən XIX əsrdə inkişaf etdi. Əsas səbəb də inqilablardan sonra yaranan yeni dövlətlərin qurulması zamanı millətçiliyin köklərini axtarmaq idi. Bu millətlər öz köklərinin necə əmələ gəlməsini və hansı ərazilərdə, hansı iqlimdə

olması üzərində araşdırma aparıblar. Bunun arxasında şübhəsiz tarixçilər, arxeoloqlar, ədəbiyyatçılar və linqvistlər dururdu, onlar milli kimlik axtarışında öz işlərini görüblər. Əsas məsələ də Roma imperiyasının dağılmasından sonra orta əsrlərdə baş verənlərin şərh zamanı meydana çıxdı (məncə, indi o dövrə Avropa Miqrasiya Dövrü deyirlər: 400-cü ildən 1000-ci ilə qədər). Bu, böyük köçlər, davalar, yerdəyişmələr, qədim imperiyaların dağılması, yeni imperiyaların əmələ gəlməsi, multi-etnik proseslər dövrü idi. Bu da o dövrün tarixini araşdırmalar zamanı etnoge-

nez məsələsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

TARİXİ MİFLƏR VƏ ETNOGENEZİS

Etnogenezlə məşğul olan müasir tarixçilər hesab edirlər ki, XIX və XX əsrlər arasında, xüsusilə XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı dövrdə etnogenezisə baxışlarda ciddi fərqlər var. Bu fərqlər nədən ibarətdir? Onlar deyirlər ki, məsələn, fransız inqilabından sonra Avropada bir universallıq, bir qardaşlıq, bir kosmopolitizm, insan haqları kimi ümumi dəyərlər əmələ gəldi.

Bundan sonra millətçilik cərəyanları ortalığa çıxanda fərdlərin haqları və kimliyi deyil, qrupların özünü dərkə, milli kimlikləri məsələsi meydana çıxdı. Müəyyən mənada, tarix təhrif olunmağa başladı. Həmin miqrasiya dövründə xalqlar qeyri-adi dərəcədə polietnik xarakter daşıyırdı. Ona görə müasir avropalıların birbaşa köklərini o

dövrdəki polietnik xalqlarla bağlaması, mütəxəssislərin fikrincə, süni və saxta olur.

Məsələn, hunları götürək. Əgər qəbul etsək ki, onlar Çin tərəfdən gəldilər, deməli, onlarda böyük türk elementi, monqol elementi var idi. Yolüstü gələndə onlara fin-uqor uyğur elementinin əlavə olunduğu iddia edilir. Sonra Avropaya daxil olanda mümkündür ki, bir az da slavyan elementləri ilə təmas və qarışma da baş verdi. Sonra qotlarla savaşıq və ittifaq oldu, yəni onlara qotlar da qarışdı. Ona görə də bu nəzəriyyəçilər elan edirlər ki, orada əsas aparıcı ailələr, tayfalar (məsələn, hunlar) adət-ənənəni, mifləri ortaya qoydular, böyük savaşıq apardılar və nəticədə hun kimliyi formalaşdı. Amma hər kəs, hər millət, hər xalq hun birliyinə üzv ola bilərdi. Yəni hun deyəndə, yaxud qot deyəndə qəti surətdə o dildə (bir dildə) danışanlara və ya o etnik tərkibə mənsub olmaq, hansısa vahid ərazidə yaşa-

maq vacib deyildi. Bu qeyri-adi, polietnik proseslər millətlərin o dövrdə əmələ gəldiyini və ya millətlərin başlanğıcını götürməyə əsas vermir. Siyasi nəzəriyyəçilərə görə milli kimlik, millətçilik qurma bir konstruksiya oldu. Bu konstruksiyanı hazırlayanlar intellektuallar, siyasi liderlər idilər. Bu milli konstruksiyanın kökündə müəyyən qədər əsaslı, müəyyən qədər uydurma tarixi miflər dayanır. Sonra buna yavaş-yavaş yeniləri əlavə olunur.

NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ TARİXÇİLİK

Mən bir qədər kobud olsa da müasir nəzəriyyənin baş mədəsinə demək istəyirəm. Onlar millətə tərif verərkən əslində "Stalin tərfi"ndən çox da o yana getmirlər. Sadəcə Stalinin tərifindəki bir ünsürü arxa plana çəkirlər. Onun əvəzinə orta q mədəniyyətlər deyilən bir şeyi bir daha gücləndirdilər. Bu baxımdan onlar hesab edirdilər ki, xalqların tarixini yazarkən mümkün qədər dərinlərə gedəndə xeyli təhriflər olur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixini avropalıların oraya köç etməsindən başladılar. Bundan sonra Amerika tarixini müstəmləkəçilik, sonra müstəqillik uğrunda mübarizə, sonra Şimal-Cənub müharibəsi və s. kimi dövrlərə böldülər. Yaxud Kiçik Asiyada türklərin tarixi ilə bağlı sxemə baxaq: türklərin bu ərazilərə gəlişi, sonra Səlcuqlar, bəyliklər, Osmanlı, Türkiyə Cümhuriyyəti... Ancaq Bizans tarixinin və o tərəfin onlara dəx-

li yoxdur. Məsələn, bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan tarixinin (Azərbaycan xalqının tarixinin) başlanmasına baxsaq, düşünə bilərik ki, bu Manna, Midiya, yoxsa Türk Xaqanlığından başlanmalıdır? Bu məsələ bu gün bir sıra müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olur. Şübhəsiz ki, ən maraqlı cəhətlərdən biri də dini kimliklərlə milli kimliklərin bir-birini gücləndirməsi, bəzən zəiflətməsidir. Belə bir maraqlı tezis var ki, güclü xalqlar yeni dini qəbul eləyəndə öz etnik kimliklərini ortaya qoyub onu təftiş edir. Məsələn, Bizansda ortodoks xristianlıq, İranda şiəlik, ermənilərdə monoteizm və s.

Məncə, etnogenezis və milli kimlik mövzusu o qədər rəng-bərəng, o qədər qəribədir ki, o qədər nəzəriyyələr var ki, Avropada, Amerikada onlarla elmi jurnallar bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərir. Yüzlərlə konfrans materialları və monoqrafiyalar hazırlayıblar, xüsusən son 6-7 il ərzində fundamental tədqiqat əsərləri yazılıb. Bu mövzu üzərində çox ciddi işləyənlərdən bi-

ri Uayt soyadlı bir ingilis alimi olmuşdur. Patrik Deari adlı alimin çox sanballı əsərləri var. O da milli kimliklərin konstruksiya olunması məsələsini, nəzəriyyələri ortaya qoymuşdu. Onlar bir çox Sovet nəzəriyyələrinə müdaxilə edirlər və gözəl təhlillər aparırlar. Bu mövzuya müxtəlif formalarda, daha konkret məsələlər ətrafında, yəqin ki, dəfələrlə qayıdacağıq. Ona görə Süleyman müəllimin bu mövzunu müzakirəyə gətirmək təşəbbüsünü alqışlamaq lazımdır.

Buyurun, Süleyman müəllim!

AZƏRBAYCANLILARIN KİMLİYİNDƏN YAZILANLARA TOPLU BİR BAXIŞ

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Birinci növbədə yazı taxtasına min ilin sualını yazıram: "Köküng kim?"

XI əsrdə türkün ensiklopediyaçı alimi Mahmud Kaşğarının "Divani-luğat-it-Türk" kitabında bu sual qoyulub. Hamlet müəllim-

limin qeyd etdiyi kimi, bu çox geniş və əhatəli bir mövzudur. Ona görə mən düşünürdüm ki, "Etnogenezis: tarixçiliyi və başlıca elmi aspektləri" mövzusunda məruzə edəm. Amma sonra düşündüm ki, bu məruzədə yalnız tarixçiliyi əhatə edə bilsək, bunun özü də böyük bir iş olar. Çünki tarixçilikdə tədqiqat və mənbəşünaslıq baxımından çoxlu problemlər var. Sonra bu mövzuya bir daha qayıda bilərik.

Tarixçilik mövzusunə başlamazdan əvvəl bir məsələni qeyd etmək istərdim. Sovetlərdə bizim bu "Köküng kim?" sualı ilə bağlı basmaqəlib bir konsepsiya mövcud idi. O konsepsiya bizim türklüyümüzü inkar edirdi. Bu, gənc nəsillərin yaddaşından türklüyü tamamilə yox etmək, silmək, aradan götürmək məqsədi güdüdü.

Mənim müəllifi olduğum "Azərbaycan tarixi" kitabının 7-ci bölümünün 1-ci paragrafının 1-ci mövzusu belədir: "Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi". Bu yanaşmanı, bu konsepsiyanı imperializm kimi dəyərləndirmişəm.

Bu fikrimi əsaslandırmaq istərdim. XX əsrin əvvəllərinə düşən böyük bir irfan nəslinin çox gözəl tədqiqatçısı olan Firidun bəy Köçərli, səhv etməməsə, 1903-cü ildə Tiflisdə ana dilimizdə bir kitab çap etdirdi: "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", rus sensorlar (bu vəzifəni əsasən ermənilər yerinə yetirirdilər) kitabın adını dəyişərək, "Литература Азербайджанских татар" qoydular.

Sonra 1926-cı ildə, artıq Sovet Azərbaycanında Firdun bəyin bu kitabı tamam başqa adla - "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin materialları" adı ilə çap olundu.

1978-ci il çapında isə kitab sadəcə oxuculara "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı ilə təqdim olunmuşdu (Ruqiyyə xanım Qənbər qızının çapı).

Dünyanın heç bir yerində müəlif hüquqları bu qədər kobud şəkildə pozulmayıb (Axı müəllifin özü həmin kitaba "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adını vermişdi).

Bizim tariximizin ideoloji senzorluq müstəvisində qayçılanması bəzilərinin düşündüyü kimi 1930-50-ci illərdən deyil, XX əsrin əvvəllərindən, hətta müəyyən məqamlarda XIX əsrdən başlamışdı.

1927-ci ildə gənc alim Qəhrəman Qaraqaşlı Qərbi Azərbaycanda ayrımların kimliyini araşdırırdı. Ona bir ekspedisiya vermişdilər. Sonra bu mövzuda məruzə etdi. Məruzənin başlıca nəticəsi açıqlandı. Bütün komponentlər və göstəricilər sübut edirdi ki, ayrımlar türkdürlər. Amma bu ekspedisiyaya pul qoyan, Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin idarə heyəti bu məruzədən qəti şəkildə narazı qaldı. Çünki onlar Moskvanın xətti ilə davranmalıydılar. Ona görə də Qəhrəman Qaraqaşlının məruzəsinin çapı bir müddət geriye atıldı - 1929-cu ilə kimi üzə çıxarılmadı.

Sonra elə həmin bölgəyə bu mövzunu öyrənmək üçün təcürübəli Azərbaycan etnoqrafı Ələsgər Ələkbərov göndərildi.

Ələkbərov həyat dərsi görmüş, səriştəli adam idi. Ekspedisiyadan sonra məruzə etdi ki, ayrımlar kökcə ermənidirlər. Sübut etməyə çalışdı ki, "ayrım" sözünün özü "hay" və "horom" sözündən əmələ gəlib. "Hay"-erməni, "horom" isə yunanca "rum" sözünün yazılışdır, yəni "yunan erməniləri" deməkdir. Bəs mənşəcə kimdirlər? Bu, o qədər də önəmli deyil. Əsas odur ki, türk deyillər.

1926 və 37-ci illərdə Rza şah rejiminin birbaşa sifarişi ilə Seyid Əhməd Kəsrəvinin "Azəri, ya Zəban-e Bastan-e Azərbaycan" kitabı Tehranda çap edildi. Bu kitab azərbaycanlıların türklüyünü bütünüylə rədd edirdi, onun fikrincə, XI yüzilə qədər bu millət kökcə iranlı olaraq qalır və farsca (azəricə) danışdı. Bu səbəbdən türkcə gəlmə dildir, azərbaycanlıların "ana dili deyildir". Elmi ədəbiyyatda "kəsrəviçilik" adlandırılan bu təlim milli kimliyimizə qarşı universal bir vasitəyə çevrildi. 1945-46-cı il Güney Azərbay-

can istiqlal hərəkatına qarşı Qəvam əs-Səltənənin Moskva veyajında da istifadə edildi ("Molotov protokolları").

Bakıda EA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış olan ilk çoxcildli "Azərbaycan tarixi"ndə (I cild, 1958) etnogenezis probleminə yer verilməmişdir. Yalnız "Azərbaycan dili" başlığı altında mövzusunun açıqlanması əvəzinə cəmi üç səhifəlik çox səthi bir arayış vardır.

Bu yazının müəllifi Ələvsət Quliyev idi. O zaman Tarix İnstitutunda direktor işləyirdi. Ələvsət müəllim burada yazır: "Bu tayfaların (türklərin - S.Ə.) yığcam kütlələri buraya V-VII və XI-XII əsrlərdə gəlmişdi. Onların gəlməsi və burada sakin olması ilə Azərbaycan əhalisinin uzun müddət danışdığı və bir-birindən fərqli olan dilləri üzərində tədricən türk dilinin üstünlük qazanması gözə çarpırdı. Bununla belə yerli əhalinin əsas dilləri - azəri və aran dilləri olduqca böyük müqavimət və sabitlik göstərirdi".

Bununla nə demək istəyirdilər? "Köküng kim?" - sualına cavab verirdilər, yeni Güney Azərbaycan başqa, Quzey Azərbaycan isə tamam başqa bir bölgədir. Güney Azərbaycan kökcə iranlı olan azərilərin yurduudur. Azəri dili də fars dilinin əsasında, onun əski bir qolu kimi verilir. Aran dili isə Qafqaz-İber dillərindən biri kimi təqdim edilirdi. Güney Dağıstan ləzgi qrupuna yaxın bir dil kimi verilirdi.

Bu konsepsiya burada artıq bu şəkildə Azərbaycanın milli varlıq olmadığı fikrini ortalığa gətirmişdir. Yeni Güney Azərbaycanda və Quzey Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar heç zaman vahid bir xalq olmamışlar. Mənə elə gəlir ki, bunun nə dərəcədə ciddi problem olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Ancaq bununla, yeni çoxdilliyin bu arayışı ilə kəsrəvilik Sovet Azərbaycanına da

gətirildi və bir növ rəsmiləşmiş oldu.

Keçən məclisimizdə - "Sovet-Amerika qarşıdurması: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə" mövzusunun müzakirəsi zamanı istinad etdiyim bölgəyə qayıtmaq istəyirəm. 1946-cı il fevralın 23-də Qəvam üs-Səltənə Stalin və Molotovun qəbulunda olmuşdu. Molotov Qəvam üs-Səltənəyə iradını bildirərək deyir ki, siz azərbaycanlılara məktəb, yazı-pozu, qəzet, muxtariyyət verməməkdə düz etmirsiniz.

Bu görüşə aid sənədlərdən belə bir hissəni sizin diqqətinizə çatdırıram:

"Затем Кавам достал из кармана какой-то документ и заявил: «Здесь доказывається, что тюркский язык не является родным языком азербайджанцев. Этот язык занесен сельджукскими завоевателями 900 лет тому

назад. До этого азербайджанцы говорили на персидском языке. Пантюркисты вели большую пропанду в Азербайджане (söhbət Cənubi Azərbaycandan gedir - S.Ə.) распространяя там большим количестве литературу. Однако эта пропаганда не имела успеха, так-как пантюркисты не могли изменить естество азербайджанцев»."

Qəvvam bunu deyir, lakin o, XI-XIII əsrlərdə iranlıların türklərin dilinə niyə keçdiklərini izah etmir. Böyük İran sivilizasiyasının arxasında duran bir millət niyə bunu etsin ki? Bu, sirr olaraq qalır.

Bunlar deyirlər ki, dili qəbul etdilər və bu dil də onların ana dili deyil. Ona görə də türk dili onlara yabancısıdır. Amma əndamca, antropoloji, mənəvi cəhətdən, digər varlıqları baxımından azərbaycanlılar elə iranlılardı. Onların təbiəti dəyişilməmişdir.

Yeri gəlmişkən, künyəsi və nisbəsi ilə məlum bir tarixi şəxsiyyətlə bağlı bir arayış verim: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizam-əl-Mülk iki böyük Səlcuq imperatoru zamanında hakimiyyətdə olmuş, bu boyda imperiyanı idarə etmişdir. Özü yazır: "Mən bütün ölkələrə, əyalətlərə (imperiyanın bir ucu Amu Dərya, bir ucu Egey dənizi idi - S.Ə.) farsca bilən, farsca danışan, fars təhsilli karguzarlar, nəzarətçilər, müfəttişlər göndərirəm".

Tədqiqatçılar bu fikrə gəlirlər ki, Nizam-əl-Mülkün dövründə Səlcuq imperatorluğunda sayı

10.000-dən artıq İran ziyalı bu dövlətin idarəçiliyi, maarifi, kargüzarlığı, dövlət və digər yazışmalarını inhisara almışdı.

Mən bunu nə üçün dedim? Ona görə ki, tarixi yanaşma ilə sübuta yetmiş olur ki, bu şəraitdə, belə bir mühitdə fars dili türk dili ilə əvəz oluna bilməzdi. Hələ onu demirəm ki, üç böyük türk imperatorluğu (Qəznəvilər, Qaraxanlılar, Səlcuqlar) fars mədəniyyəti, ədəbiyyatı üzərində böyük sayğı və himayədarlıq edirdi. Fars ədəbiyyatının şah əsəri olan Firdovsinin "Şahnamə"sini belə Sultan Mahmud Qəznəvi sifariş vermişdi. Mən belə düşünürəm ki, 60.000 beytlik bu nəhəng əsərin müəllifinə vəd olunmuş ənamın verilməməsinin səbəbi hər halda bu kitabın başdan-ayağa antitürk ruhda yazılması idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, "Şahnamə" fars şovinizmi və nasionalizmindən yoğrulmuş, türkə və türklüyə qarşı yazılmış bir əsərdir.

Burada söhbət Azərbaycanın böyük bir hissəsindəki xalqından gedir ki, əgər bunlar iranlı idilərsə, İranın böyük sivilizasiyasına dayanırdılarsa, nə üçün onlar türkcəyə keçməli idilər? Demək istəyirəm ki, bu konsepsiya Əhməd Kəsrəvinin "Azəri, ya Zəban-e-Bastan-e Azərbaycan" kitabından alınmadır. Qəvam əs-Səltənənin oxuduğu parça da, "Azərbaycan tarixi"nin 1958-ci il çapında yer alan hissə də Əhməd Kəsrəvinin kitabından köçürmələrdir. Konseptual olsa da, plagiatdır.

Sonra aydın şəkildə izləmək olur ki, bu konsepsiyanı ortaya qoyan Azərbaycan alimləri, EA-nın Tarix İnstitutunun əməkdaşları xüsusi hazırlıq işlərinə də qatılmışlar. Məsələn, onlar duyurdular ki, antropoloji biliklər, araşdırılmalar aparılmazsa, müəyyən etmək, sübut etmək mümkün olmayacaq ki, bu iranlıdır, yoxsa türkdür. Niyə kiçik xalqlar öz dilində qaldı, amma ərazicə bu taydan bir neçə dəfə böyük olan Cənubi

Azərbaycan dəyişdi? Bunu sübut etmək üçün antropoloji tədqiqatlar lazım idi. Bunlar bu səpgidə bircə nəfər antropoloq götürdülər. O, mərhum Rəbiyyə Qasımova idi. Rəbiyyə Qasımova nə yazırdı, onun yazdıqları Qəvam əs-Səltənənin dedikləri ilə nə dərəcədə eynilik təşkil edirdi? Bunu özünüz müşahidə edəcəksiniz.

Diqqət yetirin, Rəbiyyə xanım yazırdı: "Южных и Северных азербайджанцев объединяет только тюркский язык, который нельзя считать родным языком совре-

менных азербайджанцев, так-как он насильно был навязан местному населению Азербайджана элементами восточного происхождения".

Rəbiyyə xanımın kitabı 1975-ci ildə çap olunub və kitab «Антропологические исследования современного населения Азербайджана» adlanır. Müəllif bir də yazırdı: "Mən qarşıma belə bir məqsəd qoymuşam ki, əvvəlcə Azərbaycanın həm qədim İran mənşəli əhalisinin, həm də Azərbaycanın yerli, aborigen əhalisinin xüsusi çəkilərini müəyyən edim". Sonra isə - «Определить удельный вес элементов восточного происхождения (монголоид)».

Başqa tarixçilər bu tezisləri tutdular. Onlar bunu antropoloji tədqiqatların nəticəsi kimi dəyərləndirməyə başladılar.

Əhməd Kəsrəvi deyir: "Onlar türk deyillər və türk dili də onların ana dili deyil".

"Quzey və Güney Azərbaycanı birləşdirən yalnız və yalnız onların ana dili olmayan türk dilidir," - deyən Rauf Hüseynovun, İqrar Əliyevin, Əlisöhbət Sumbatzadənin yazılarında bu məsələyə kifayət qədər toxunulmuşdur. Vaxtımız olsa, bu haqda geniş danışa bilərdik.

Ancaq mən bir şeyi demək istəyirəm ki, Azərbaycan xalqının antropoloji quruluşunun dəyişməz olduğunu Rəbiyyə xanımın tədqiqat apardığı zamanlar böyük Sovet alimləri də yazırdılar. Amma onların - Rəbiyyə xanım və Sovet alimlərinin aldığı nəticələr daban-dabana zidd idi. Mən onlardan bir neçəsinin adını çəkmək istəyirəm.

Birincisi, professor Bunakın fikrini sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

О yazırdı: *“Во втором тысячелетии до нашей эры в Евроазиатской степи жили люди - евроазиатская ветвь европеоидного ствола. Ее представителями являются типы афанасьевской и андроновской культур, а в настоящее время Каспийский тип, характерный для азербайджанцев и туркмен”.*

Bu əsər 1956-cı ildə, Rəbiyyə xanımın əsərindən 20 il əvvəl çap olunub. Bunak kifayət qədər tanınmış və çəkisi olan bir alim idi. Rəbiyyə xanımın rəhbəri Debets isə 1951-52-ci illərdə Azərbaycanda antropoloji eksedisiyaya başçılıq etmişdir. Sonra onu buradan uzaqlaşdırdılar. Görünür, nahaq yerə deyildi. Çünki bu adamlar həqiqəti gizlətmirdilər. Rus alimlərinin içərisində obyektivliyini qurban verməyən tarixçilər,

tədqiqatçılar hər zaman olmuşdur. Onu buradan kənarlaşdırdılar və o, Azərbaycan sərhədlərinin şimalına - Dağıstana getdi. Dağıstan əhalisinin, orada yaşayan azərbaycanlıların, ləzgilərin, avarların və digər xalqların antropoloji tədqiqatını apardı. Apardığı tədqiqatların nəticəsi belə oldu: *«В Азербайджане по всеместно преобладает Каспийский тип».* Yəni Azərbaycanda nə İran, nə də Qafqaz-İber antropoloji tipi aparıcı yer tutmur. Sonra davam edir: *“Ни одна Дагестанская группа, за исключением дербендских азербайджанцев, не может считаться характерной для этого (Каспийского) типа”.*

Onun fikrincə, azərbaycanlıların və türkmənlərin antropoloji quruluşu köklü dəyişikliyə uğramamışdır, ancaq onlar İran və ya Qafqaz-İber deyil, Kəspiy tipinə mənsubdurlar. Belə də yazırdı: *“В глубокой древности в Восточном Закавказье и в южных районах Средней Азии жили люди, почти не отличавшиеся от современных азербайджанцев и туркмен. На основании этих данных следует сделать вывод, что предками современных азербайджанцев и туркмен были древние племена, жившие на той же территории и обладавшие теми же признаками”.* (Каспийскими - S.Ə.).

Sovetlər Birliyinin nəhəng antropoloqunun fikirlərini sizə çatdırıram. Tanınmış gürcü alimi, böyük sovet antropoloqu Abduşelişvilinin 1980-ci ildə Moskvada, SSRİ EA-nın “Hay-

ка” nəşriyyatında *“Новые данные к антропологии Северной Индии”* adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda və müəllifin bir sıra başqa tədqiqatlarında Zaqafqaziya xalqlarının antropoloji öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Borçalı türklərində Qafqaz-İber cizgisi yoxdur. Bununla bərabər Borçalı türklərini Azərbaycanın iki rayonu, səhv etmərsə, Ağsu və Cəlilabad əhalisinin antropoloji quruluşu ilə müqayisə etmişdir. Bütün parametrlər üzrə aldığı nəticə bundan ibarətdir: *“Qafqaz-İber antropoloji tipinə məxsus xüsusiyyətlər qismən də olsa, Azərbaycan türklərinə aid edilə bilməz”.*

Dərbənd azərbaycanlılarının da antropoloji quruluşu nə ləzgilərə, nə avarlara bənzəmir. Onların da antropoloji quruluşu Ağsu və Cəlilabad əhalisinininki ilə eynidir. Bunu akademik Alekseyev də yazmışdı.

İndi isə icazə verin mövzunun ikinci hissəsi, yeni çoxcildli “Azərbaycan tarixi” haqqında söhbətə keçim.

ETNOGENEZİS VƏ SONUNCU ÇOXCİLDLİ AKADEMİK NƏŞR

1990-cı illərin sonundan ilk cildləri çap üzə görə yeni çoxcildli “Azərbaycan tarixi” də bu ümidləri doğrulda biləcək səviyyədə buraxılmadı. Yeni nəşrdə də Güney azərbaycanlıların ulu əcdadlarının İran, quzeylilərin isə Qafqaz-İber mənşəli olmaları haqqında sovet ideoloji mərkəzlərinin bir zaman ortaya gətirmiş olduğu və Azərbaycan

alimlərindən bəzilərinin (İ.Əliyev və b.) inadla müdafiə etdiyi eskimiş fikirlər yenə özünə yer ala bildi.

Çoxcildliyin ikinci cildində etnogenezis mövzusunda nəhayət ki, ümumi baxış bildirmək iddiasında olan ayrıca bir fəsil həsr edilmişdir. Sıra ilə XIV olan bu fəsil «Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması» mövzusunda (müəllif N.Vəlixanlı).

Belə bir "taleyüklü" (bu kəliməyə mətndə bir neçə yerdə rast gəlmək olur) mövzu ilə bağlı kitabın konsepsiyasının nədən ibarət olduğunu söyləmək o gədər də asan iş deyildir. Müəllif öz mövqeyini maksimum gizlətməyə çalışsa da, mövzu ilə bağlı "indiki iki mülahizənin" (? *Konsepsiyanın olmalı - S.Ə.*) olduğunu etiraf etmək zorundadır: 1) "Azərbaycan xalqının etnogenezisində yerli (Qafqaz mənşəli) etnoslarla yanaşı gəlmə (türkdilli və irandilli) etnoslar da iştirak etmiş, tarixən türkdilli etnoslar böyük üstünlük təşkil edərək b.e. XI-XII əsrlərində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır; Azərbaycan xalqı ta qədimdən bu ərazidə yaşayan yerli türk etnoslarının və... türk dillərində danışan digər tayfaların qaynayıb-qarışmasından yaranmış... Azərbaycan türkləri erkən dövrlərdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdi".

Müəllif nə qədər "tərəfsiz" görünməyə çalışsa da, yalnız və yalnız birinci mülahizəyə üstünlük verməkdədir. Ancaq ikinci

konseptual baxışa qarşı heç bir ciddi kontr-argument gətirilməmişdir və ya gətirmək mümkün olmamışdır. Yalnız yazılmışdır ki, ikinci konsepsiyada israr edən alimlər (A.Məmmədov, T.Hacıyev, Y.Yusifov, bu sətirlərin müəllifi və b.) "bu mülahizələri dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər".

Xatırlatmaq istərdim ki, "dünya tarixşünaslıq elmi" rinq deyildir. Oraya konseptual baxışla çıxmaq üçün ilk növbədə "iç problemlərimizi" yoluna qoymağa çalışmalıyıq. Müəllif ikinci baxışı qəbul etmir, onu əsassız bir şey kimi gözdən salmağa çalışır. Bu onun haqqı. Ancaq elmi argument yerinə belə bir cümlə ilə dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşmaq istəyində bulunmaqdadır: "Onu da qeyd etməliyik ki, yazılı məlumatın çox cüzi, bəzi hallarda isə heç olmaması bu tədqiqatçıların başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aaramasına səbəb olmuş, bu isə opponentlər, tədqiqatçılar arasında inamsızlıq yaratmışdır, belə ki, dilin dinamik olduğunu, onun ləksik və səs tərkibində zaman keçdikcə yaranan mütləq dəyişikliyi, həmin alimlərin istinad etdikləri 6000 il əvvəlki (və ya bir qədər sonrakı) "prototürk" və ya ilkin (erkən) türk dilinin (belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir) müasir elm üçün qaranlıq olan vəziyyəti, həmin dilin zaman-zaman, özü də sözsüz, köklü dəyişikliyə uğradığını nəzərə alaraq, qədim

dillərlə müasir Azərbaycan türk dilinin müqayisəsindən doğan fikirləri son elmi nəticə kimi qəbul etmək olmur».

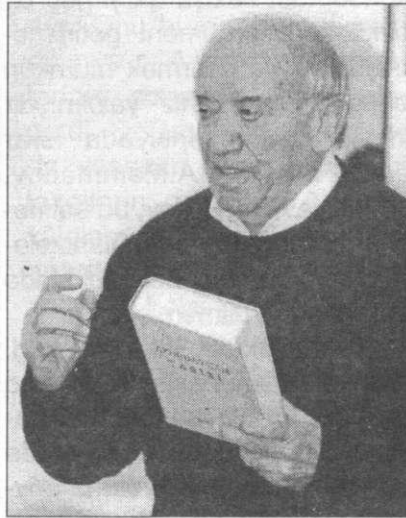
120 söz tutan bu filoloji monstr ilə bağlı burada araşdırma üsulunun nə qədər yanlış olduğunu vurğulamaq lazım gəlir.

Birincisi, bu uzun cümlədə "tədqiqatçıların (Qafqaz-İran versiyasını məqbul saymayan alimlər nəzərdə tutulur - S.Ə.) başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aaramasına" müəllifin kəskinliklə qarşı çıxması diqqəti özünə çəkir. Zənnimcə, belə bir baxış xüsusi elmi ədəbiyyatla az tanış olmaqdan irəli gəlir. Tarixin alt qatları üçün onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi "ad və sözlər" nə qədər tuhaf görünsələr də, tarixi araşdırma üçün çox zaman yeganə "ip ucu" ola bilərlər. Hələ XIX yüzilin I yarısında Rusiya İmperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü E.Eyxvald, Herodot tarixində keçən **türraget**, **iurk** və **yurk** sözlərinin Türk etnonimləri olduğunu bildirmiş, yəni onomastik materiala dayanaraq m.o. V yüzildə türklərin Şərqi Avropada (Dnestr hövzəsi) məskun olduqlarını yazmışdır. Daha bir akademik Yulius Nəmeth yazırdı: "Dil bilgilərinə əsasən türklərin ən qədim məskənlərini Qərbi Asiyada aaramaq lazımdır". Başqa bir görkəmli orientalist akademik B.Hrozni şumerlərdəki **Arali** sözünü "Ural" dağ adının əski yazılışı sayaraq, şumerlərin İkiçay

arasına quzeydən miqrasiya etdiklərini bildirmişdir. Bununla yanaşı, bir az irəlidə görəcəyimiz kimi, müəllifin heç bir irad tutmaq istəmədiyi tarixçi (İ.Əliyev) də məhz "onomastik materiala" dayanaraq öz əvvəlki mövqeyini dəyişmiş, Mada (Midiya) dilini "İran dil ailəsinin" şimal-qərb qrupuna aid etmək istəmişdir (halbuki başqa bir iranşünas V.İ.Abayevin fikrincə, Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyildir).

İkinci irad dilin "köklü dəyişikliyə uğraması" mülahizəsi ilə bağlıdır. Təbii, hər bir dil min illər boyunca dəyişikliyə uğrayır. Ancaq türkoloji elmində "**Klouson konstantası**" deyilən bir anlayış var. 1000 il ərzində bir qrup dünya dillərinin **təməl söz fondu** 18-20% dəyişmişsə, türk dillərində bu dəyişmə bir faizdən də azdır, yəni bu dillər heyrtəmiz leksik sabitliyə malikdir.

Üçüncü məqam proto (er-kən) türk dilinin inkar edilməsi ilə bağlı (müəllif beləcə də yazmış: "belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir"). Çox qərəbədir. Böyük iranşünas V.Abayevin məlum fikrinin ("Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyil") üstündən sükutla keçən Azərbaycan alimi bu dilin varlığını qeyd-şərtsiz qəbul edir, prototürkcəni isə yox! Nəzərə almır ki, qədim dünyanın böyük, superetnoslarından birini təmsil edən prototürk dili yüzlərlə söz və anlayışlarla **şumer, xat, xett, pelask, yunan, slav, Çin, Koreya, yəhudi** və başqa dillərin qədim sözlüklərinə nüfuz edərək əbədiyyətə qovuşmuşdur. Bu baxımdan, hətta İskit (skif)

dili də müqayisə olunacaq durumda deyildir. Çünki bu dildən elmə bəlli olan sözləri barmaqla saymaq mümkündür və onların da çoxu onomastik vahidlərdir.

Başlıca problem isə azərbaycanlıların türklüyünün inkarı, onların mənşəyinin İran və "Kavkazion" köklərinə bağlamaq cəhdləri ilə yaranmışdır. Yeni çoxcildlik müəlliflərinin nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, R.Qasımova və onun antropoloji "tədqiqatlarına" inamla istinad edən İ.Əliyev, R.Hüseynov, F.Məmmədova və başqaları "yerli (Qafqaz mənşəli)" köklərdən yazmaqla əsl elmi gerçəkləri millətimizdən gizlətməyə çalışmışlar. Onlar İran-Qafqaz versionunu, N.Vəlixanlının təbiyyətlə, "tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər". Ötən yüzilin 50-80-ci illərində görkəmli sovet alimləri Q.F.Debets (R.Qasımovanın elmi rəhbəri!), V.V.Bunak, V.P.Alekseyev, M.Q.Abduşelişvili, O.Babakov, Q.L.Xit, A.Q.Qadjiyev və b. bu versionu qətiyyətlə rədd etmiş, azərbaycanlıların İran və ya Qafqaz-İber deyil, **Kaspi antro-**

poloji tipinə mənsub olduğunu yazmışlar.

Bir neçə söz çoxcildlikdə məqbul sayılan tarixçilik meyarı haqqında. Bir sıra əsərlərə kitabda istinadlar yox, bəziləri bibliografiyaya da alınmamış. Görünür, obyektivlikdən çox danışılsa da, qara, yeni "istənilməyən" əsərlər listəsi var imiş. Bunu söyləmək üçün II cildin girişini əsas verir. Burada İran-Qafqaz versionunu qəbul etməyən kitablar haqqında belə bir passaj yer almışdır: "...son illərdə çıxan tarix kitablarının əhatə etdiyi bir çox mühüm problem və məsələlərin, müxtəlif fakt və hadisələrin biri digərini təkzib etməsinə səbəb oldu... Eyni mövzuya aid biri digərini təkzib edən, biri digərinin əksi olan faktlar və hadisələr, eləcə də daban-dabana zidd olan "konsepsiyalar" çoxdan bəri gözlənilən bu tarix kitablarının ümumi uğuruna təsir etdi, bir sıra vacib məsələ və problemlərin həllində hərc-mərclik törətdi". Müəllif artıq giriş bölümündə təsəvvür yaratmağa çalışır ki, adı keçən kitablar, "obyektivlik və elmiliyə xələl gətirmədən tariximizi vahid kitabda cəmləşdirmək" kimi nəcib bir işə xeyir yox, ziyan vurdular.

Söz yox, obyektivlik və elmilik gözəl sifətlər, ancaq sözdə yox, işdə olsun gərək. Bu iradı bizim kitablarımıza verən müəllif bir kəlimə ilə də olsun İran-Qafqaz versionunu zor gücünə tariximizin boğazına bağlamaq istəyən İ.Əliyevin "biri digərinə", "daban-dabana" zidd olan istorioqrafik oyunlarına göz yumur, oxuculardan növbəti dəfə gizlətməyə çalışır. Lütfən, diqqət ediniz örnəklərə:

«Считать мидийский язык безусловно иранским по крайней мере несерьезно» (И.Алиев. *Мидия - древнейшее государство... «Очерки по древней истории Азербайджана», 1956, с.84).*

«Признание в мидянах иранцев и только иранцев есть, несомненно, плод однобокой тенденциозности и научной схематичности индоевропейской миграционной теории» (И.Алиев. *Мидия, с.76).*

«Иранизм самих сарматов находится под большим вопросом. Иранизм всех сарматов не может считаться научно доказанным. И поэтому пытаться доказывать «иранизм» мидиян на основании «иранизма» сарматов не что иное, как определить одно неизвестное при помощи не менее неизвестного» (И.Алиев. *Мидия, с.83).*

«Имеющийся в нашем распоряжении мидийских языковый материал достаточен, чтобы распознать в нем иранский язык» (И.Алиев. *История Азербайджана, 1995, с.119).*

«...опираясь на значительный ономастический материал и другие данные, мы можем с полным основанием говорить о мидийском языке и отнести этот язык к северо-западной группе иранской семьи языков» (И.Алиев. *История, с.119).*

«Несколько античных писателей сообщают о родстве мидян с сарматами, последние из которых, вне всякого сомнения, ираноязычны» (И.Алиев. *История, с.119).*

Eyni bir müəllif yazılarında alınmış olan parçaların müqayisəsini davam etmək üçün məncə, heç bir lüzum yoxdur. Sadəcə, çoxcildliklə XIV fəslin müəllifi obyektivlik və elmilikdən ağız dolusu danışsa da, nəinki bu faktları, həm də bu faktlar haqqında hələ 1980-ci illərdə bizim tənqidi qeydlərimizi nəzərə almaq istəməmişdir.

Müəllifimizin faydasız kimi təqdim etmək istədiyi dörd kitab gəldikdə isə, yalnız bunu söyləmək yetərinə olar: bu kitablarda biri o birinə uyğun gəlməyən faktlar da ola bilər, açıqlamalar da. Ancaq onları birləşdirən vahid bir konsepsiya var. Və bir zaman gələcəyin bir tarixçisi bu dörd kitabı sizin çoxcildlik ilə qarşılaşdıraraq, fikir bildirəcəkdir. Yazacaq ki, dörd kitab və o ruhda olan başqaları Azərbaycan türklərinin yaranış tarixi üzərinə onillər boyu rəsmi və qeyri-rəsmi (qapalı) dəstəklər hesabına qondurulmaqda olan Qafqaz-İber və İran konsepsiyasının baş yazarlarına və onun çoxsaylı müdafiəçilərinə

sarsıdıcı zərbə endirmiş oldu, millətimizin tarixini öz türk köklərinə döndərdi.

Ümumi dəyərləndirmə baxımından söyləmək zorundayam: ikinci cildin XIV fəslə analitik araşdırma biçimində deyil, bəsit təsvirçilik üslubu ilə yazılmış bir icmaldır. Kitabın bütün fəsil-lərindən fərqli olaraq, bu fəsil paraqraflara, sonuncular isə paraqrafçı mövzulara bölünməmişdir. Mətn müəllifi elm üçün yeni olan heç bir problem irəli sürməmiş, buna görə də, heç bir məsələni yeni qoyuluşda və yeni oxunuşda həll edə bilməmişdir. Halbuki Bakı Dövlət Universitetində tərəfimizdən hazırlanmış olan "Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər" (1996) kitabının "Etnogenezis" bölümündə (s.156-203) bir qayda olaraq yeni problem mövzular qoyulmuş və açıqlaması verilmişdir. Bir örnək kimi həmin bölümün yalnız birinci paraqrafında qoyulmuş mövzulara diqqət edin: "Azərbaycanlıların kimliyindən yazılara bir baxış. Tarixçilik impe-

rializmi"; "Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi"; "Təbii dərinləşdirmə üsulu". Bunlar tarixçiliyimiz üçün yeni mövzulardır.

Qalanını hörmətli dinləyicim özü söyləsin.

DİLİ, MƏDƏNİYYƏTİ İNKİŞAF ETMİŞ XALQ ÇOX ASANLIQLA BAŞQA XALQIN DİLİNİ GÖTÜRMƏZ

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Süleyman müəllim, çox sağ olun!

İndi müzakirələrə başlayacağıq. Bilirəm ki, deyiləsi söz çoxdur. O cümlədən, Süleyman Əliyarlının fikirlərini təsdiq edənlər, bəyənlər də var, inkar edənlər də. Amma mən iki məsələyə qısaca münasibətimi bildirmək istəyirəm.

Birincisi, ümumiyyətlə, dili, mədəniyyəti inkişaf etmiş bir xalq çox asanlıqla başqa bir xalqın dilini, yəqin ki, götürməz. O nöqtəyi-nəzərdən, doğrudan da, orta əsrlərdə böyük ədəbiy-

yatı, mədəniyyəti, dili olan farsların, yəni türklər İrana gəlməmişdən orada yaşayan xalqın birdən-birə türk dilini qəbul etməsi inandırıcı deyil. Amma digər tərəfdən məni bir məsələ də maraqlandırır.

Avropa tarixçilərindən biri deyir ki, hər bir xalq öz tarixində ən azı bir dəfə böyük köç edir. Bu mövzuda bizim əvvəlki məclislərimizin birində müzakirəmiz olub. Ona görə də bu köçdə olmaq, yerli əhali olmaq, köçüb gəlmək ayıb bir şey deyil. Məsələn, Slavyanlar şimaldan cənuba, yaxud qərbə köçüblər. Eləcə də bütün xalqlar bu aqibəti yaşayıblar. O nöqtəyi-nəzərdən məni bir sual maraqlandırır:

Süleyman müəllim, siz türk, ərəb, fars, Avropa tarixçilərinin qəbul etdiyi türklərin Sibir tərəfdən, Çinin Şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə doğru hərəkət etdiyini, o cümlədən, İran və Qafqaza gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Əslində türklər də nə zamansa köçüblər - hunlar, duvarlar, xəzərlər, qəznəvilər, qaraxanlılar, səlcuqlar, türkmənlər, qıpçaqlar və s.

Bu gün burada yaşayan digər qafqazlıların daha qədimdən burada yaşadığını, türklərin isə daha sonra köçüb gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Sadəcə köçüb gələn türklər çox idilər. Hətta bəzi xalqlar onların içərisində ərədi. Məsələn, burada ərəblər olub. Məlumdur ki, burada -Azərbaycanda yaşayan ərəblərin bir hissəsi ordudan, bir hissəsi dini təbliğ etdikləri zamandan qalmışdılar.

İndi də Azərbaycanın bir neçə rayonunda ərəblərlə bağlı kənd adları var. Amma onlar Ərəbistandan tam təcrid olunduğundan əriyib yox olublar. Bu cür şeylər olur.

İkinci sualım, Əbül-üla əl-Müərrri ilə bağlı gedən söhbət aiddir. Bu daim gətirilən, xronik misal olub. O dövrdə İran, o cümlədən, İran Azərbaycanı türkləşmişdimi? Ərəblər türkləri kifayət qədər yaxşı tanıyırdılar. Bağdadda türklərin ordusu var idi. Hətta idarəçiliyə qarışırdılar. Ona görə də əgər Qətran Təbrizi türkcə danışdısa, əl-Müərrri ona necə deyə bilirdi ki, bu nə dildir? Özü də o Azərbaycandakı türk dili idisə (o zamanlar türk dillərinə xəzər dili, sonralar xaqaniyyə, qaraxanlılar dili deyirdilər). Bəs o halda, əl-Müərrri nəyə görə o türk dili və ya başqa türk xalqının dili deyil, Azərbaycan dili dedi?

MƏN PROBLEMİN TARİXÇİLİK ASPEKTİNİ AÇIQLAMAĞA ÇALIŞDIM

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Hamlet müəllimin sualları mövzunun başlıca elmi aspektləri, məzmun və mahiyyətiylə bağlı. Mən isə problemin tarixçilik aspektini açıqlamağa çalışdım. Nə isə, sualara dönək.

Birincisi, mən türklərin tarixində bir "böyük köç" deyil, yüzillər və hətta minillər boyunca onların dəfələrlə köçlərdə olduğu qənaətinəyəm. Bu, tarixdə "türk dinamizmi" (L.N.Qumilyovda: passionarlığı) kimi də qəbul edilə bilər. Türklərdə gözəl atçılıq və arabaçılıq ("kanqlı"

buradan) sənəti vardı. Erkən xristian-latın tarixçilərində (İordan və b.) türklərin doğuluşdan öləne kimi at ilə bütöv, bitişik təsəvvürü yaranmışdı; sanki uyqusu da, yeməyi də at üstündə yapılırdı. Antik kentavr mifi buradan. Buna görə mən, siz dediyiniz kimi, türklərin "Çinin şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə, o cümlədən İran və Qafqaza gəldiyinin heç zaman inkar etməmişəm.

Ancaq mən belə bir ənənəvi qavrayışla yanaşı israr edirəm ki, türklər şərq-qərb yönümlü köçlərdən daha öncə qərbdən şərqə köçlər etmişlər. Məruzəmin ikinci hissəsində akademik Eyxvaldın (1838), akademik Marvin (1934), akademik Hroznıçın (1940) və akademik Nemetin (1963) əsərlərinə istinadlar var. Onların konsepsiyası belədir: qədim türklərin ilkin vətənləri Aralıq dənizi, Ural-Qafqaz dağları olmuşdur. Bu səbəbdən "Azərbaycan tarixi" kitabının (1996) VII bölümündə mən "Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi" mövzusu başlığa çıxarmışam. Burada belə bir tezis də yer almışdır: "Bu göstəricilər... türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində türkoloqların yalnız bir yarısı Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadır" (s.159).

İkincisi, sualda aborigenliyi yalnız "qafqazlılara" aid edirsiniz. Bu, çox nisbi, hətta şərti anlayışdır. Akademik İ.Cava-

xişvili bir zaman "Gürcü xalqının tarixi" əsərində yazırdı: "Измерением всех черепов, найденных в древнейших погребениях Кавказа, установлено, что сперва в нашей стране жили длинноголовые, то есть долихокефалы..."

Xatırladıram: türklər bu antropoloji tipə mənsubdurlar, qaf-qazlılar isə braxikran tipinə.

Sonuncu, Hamlet müəllim, Əbül üla Məərri tarixçəsi prinsipal məsələ deyil. Mən yalnız 1958-ci il "Azərbaycan tarixi" (Ə.Quliyev) kitabının mövqeyini açıqlamaq üçün bu mövzuya toxundum.

SUAL ÇOX YAXŞI QOYULMUŞDU: "KÖKÜNG KİM?"

Camal MUSTAFAYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru, professor:*

-Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, Azərbaycanın ən böyük tarixçilərindəndir. Elm aləmində tək Azərbaycanda yox, keçmiş SSRİ-də öz mövqeyi olan alimdir. Onun mühakimələri hər hansı bir elmi dəlilə əsaslanır. Ancaq bir məsələ var ki, istər milli, istərsə də siyasi məsələ olsun, hər birinin metodoloji əsası olmalıdır. Metodologiyadan kənar fikirlər mütləq dağılacaq, qırılacaq.

Bu baxımdan Süleyman müəllim sualı çox yaxşı qoydu: "Köküng kim?" Amma bu gözəl sualın cavabı məcrasını aşmış kimi hər tərəfə dağıldı. Mövzu çox geniş olduğundan fikirlər uzağa getdi. Mən istərdim ki, Süleyman müəllim məruzəsini konkret elmi nəticələrlə yekunlaşdırsın...

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Bu sual da mövzunun başlıca elmi aspektlərinə toxunmağı tələb edir. "Köküng kim?" sualına mən yalnız tarixçilik müstəvisində toxundum, tarixçilərin görüş və yanaşmalarını açıqlamağa çalışdım. Köklərin kimliyini açıqlamaq istəyirsinizsə, ikinci məruzə dinlənilməlidir.

Şahin MUSTAFAYEV, *tarix elmləri namizədi:*

-Mən Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm.

Mən 1984-cü ildə ilk dəfə EA-na gələndə o, yenə etnogenetika haqqında müzakirələr aparırdı. Bu gün xəyalən o dövrlərə qayıtdım.

Mənim sizə bir sualım var: Türk olmaq sizə görə nə deməkdir? Yəni türk olmaq bir genetik, bioloji varlıqdır, yoxsa milli şüurdur? "Köküng kim" deyəndə nə nəzərdə tutulurdu?

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Mahmud Kaşkarlı "Köküng kim?" sualı ilə türk kimliyi, türk varlığını nəzərdə tuturdu. Haqlısınız, məsələnin yalnız genetik tərəfi deyil, düşüncə və mənəviyyət aspekti də var. Nikola Sarkozi Macar kökənli birisi, amma mənəviyyətca tam bir fransız "Mşak" qəzetinin (XIX y.) redaktoru Qriqor Arsruni qaraçı (çigənə) nəslindən, təbliği yazıları ilə Daşnak düşüncəsinə təməl atanlardan biri, yəni erməninin ermənisi. Yeri gəlmişkən, müəlliflərimizdən biri Dağlıq Qarabağ ermənilərini albanlar kimi təqdim etməkdə ısrarlıdır (F.Məmmədova). Məncə, yalnız xəstə təxəyyül ilə bu gün bunu yazmaq olar. Sözü qısası, "Köküng kim?" sualı ilə həm də özünü dərk etmə, özü-

nü türkbilmə mövzusu nəzərdə tutulur.

Güllü YOLOĞLU, *tarix elmləri doktoru:*

-Mən də maraqlı mövzuda məruzə etdiyinə görə Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, bu mübahisəli məsələyə xeyli aydınlıq gətirməyə çalışdı. Amma məncə, bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirilməsi lazım gəlir. Məsələn, tarixi əsərlərdə uyğurların da bu ərazilərə gəlməsi yazılır. Yaxud qıpçaq məsələsi bir az diqqətdən kənar qalır. Başqa bir sual türklərin bu ərazilərdə əvvəldən yaşaması, ya da sonra gəlməsi ilə bağlıdır. Mən Süleyman müəllimin bu məsələlərə münasibətini bilmək istəyirəm.

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Məncə, nə üçün burada Qıpçaq və ya Uyğur türklərindən ayrıca söz açılmaması artıq aydındır. Türklərin əvvəldən burada yaşaması mövzusunun isə artıq toxundum. Təşəkkür edirəm.

Müzakirələrdə mütəxəssislərdən Camal Mustafayev, Tofiq Abasquliyev, Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, Boran Əziz, Firdövsiyyə Əhmədova, Harun Yılmaz, İsmət Əhmədov və başqaları da fəal iştirak etdilər.

Məclisi professor Hamlet İsxanlı yekunlaşdırdı.

**Knyaz ASLAN,
Cabir MƏMMƏDLİ**